

АБ НЕКАТОРЫХ ТАПАНІМІЧНЫХ НАЗВАХ ВЫТВОРЧА- ГАСПАДАРЧАГА ПРОМЫСЛУ

ON SOME TOPONYMS ASSOCIATED WITH HOUSEHOLD

А.А. Прыгодзіч

E. Prigodich

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Мінск, Беларусь

Belarusian State University

Minsk, Belarus

E-mail: elpr7@tut.by

Гісторыя станаўлення, развіцця і функцыянавання тапонімаў адлюстроўвае эвалюцыю адносін чалавека да навакольнага свету. Яшчэ вучоныя антычнасці спрабавалі сабраць і раскласіфікаваць онімныя рэаліі.

Вытворча-гаспадарчыя тапонімы непасрэдным чынам звязаны з матэрыяльнай культурай, гісторыяй станаўлення і развіцця вытворчых працэсаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі, з'яўляюцца актуальным аб'ектам даследавання. Па-першае, яны ўяўляюць дастаткова багаты фактычны матэрыял, які дазваляе прасачыць тэндэнцыі развіцця тапаніміі ў цэлым; па-другое, аналіз тапанімічных адзінак дае магчымасць устанавіць прынцыпы намінацыі, спецыфіку словаўтваральных тыпаў, лінгвагеаграфію.

Онімы вылучанай намі групы займаюць істотнае месца ў сістэме тапанімічнай лексікі, якая адлюстроўвае асаблівасці матэрыяльнай культуры нашых продкаў, грамадска-гістарычнага, сацыяльна-эканамічнага жыцця. Вытворча-гаспадарчыя тапонімы ўтрымліваюць пэўную колькасць тэрмінаў, многія з якіх архайзаваліся.

Уласныя імёны ўжываюцца ў асаблівай функцыі, яны больш, чым імёны агульныя, залежаць ад экстралінгвістычных фактараў. Карэнныя сацыяльныя пераўтварэнні ў жыцці народа выклікаюць змены і складання працэсы ў слоўніковым складзе мовы, а гэта значыць, і ў тапаніміцы. Важную ролю ў даследаванні вытворча-гаспадарчых тапонімаў мае геаграфія папярэння апелятываў, якія ўяўляюць каштоўны матэрыял для вывучэння арэальнага распаўсюджвання народных промыслаў і рамёстваў.

На падставе вытворча-гаспадарчых тапонімаў можна паспяхова вызначыць, якой працай займаліся нашы продкі ў мінулым, у якой мясцовасці яна была папярэна [4, с. 78].

Вылучаныя тапонімы складаюць дастаткова шырокі пласт лексікі вытворчага характару. У сувязі са знікненнем часткі промыслаў і рамёстваў значная колькасць апелятываў, якія іх абазначаюць, архаізавалася. Тапанімія кансервуе і надзейна захоўвае многія згубленыя мовай элементы [1, с. 6].

Інфармацыя, якую нясуць вылучаныя тапонімы, прыцягвае да сябе ўвагу не толькі мовазнаўцаў, але і прадстаўнікоў іншых сумежных навук. Так, у аснову наймення трапляе тая рэалія, якая з'яўляецца характэрнай, важнай для пэўнага часу. У адзін перыяд – гэта прыродныя арыенціры на мясцовасці, у другі – назва калектыву першапачасленцаў, якія займаліся тым ці іншым промыслам. Выбар тых або іншых тапонімаўтваральных асноў вызначаецца, у першую чаргу, спецыфікай сацыяльна-эканамічнага жыцця народа, фізіка-геаграфічнымі асаблівасцямі мясцовасці. Такім чынам, лексічны матэрыял для тапонімаў выбіраўся чалавекам не выпадкова, а з улікам сфер дзейнасці, гісторыі і грамадска-эканамічнага жыцця [6, с. 180]. Адным з вынікаў іменалагічнага працэсу і з'яўляецца наяўнасць вытворча-гаспадарчых назваў у тапаніміі.

З другой паловы XIX ст. актывізаваліся тапанімічныя даследаванні. Сістэматызуючы географічныя найменні, многія тапанімісты шырока выкарыстоўвалі класіфікацыю Ф. Міклошыча, які размяжоўвае славянскія тапанімічныя назвы на дзве групы: 1) тапонімы, якія паходзяць ад назваў асоб; 2) тапонімы, якія ўтварыліся ад апелятываў. Кожную з груп даследчык падзяліў на асобныя лексіка-граматычныя падгрупы. Так, з першай ён вылучае назвы ў форме субстантыва і ад'ектыва. Тапонімы другой групы Ф. Міклошыч падзяляе на семантычныя тыпы, сярод якіх ёсць найменні, што ўказваюць на занятакі насельніцтва ў мінулым.

Такі падыход стаў характэрным для прадстаўнікоў польскай тапанімічнай школы [15], а таксама для некаторых украінскіх даследчыкаў [10, 13].

Паводле ўтваральных асноў В. Жучкевіч размяжоўвае наступныя групы тапонімаў: 1) назвы ад прыродных умоў мясцовасці; 2) назвы, якія адлюстроўваюць сацыяльна-эканамічныя з'явы; 3) назвы, якія характарызуюць асаблівасці самога аб'екта; 4) антрапонімы; 5) назвы, якія былі перанесены з другіх географічных аб'ектаў; 6) назвы рэлігійнага ці культурнага значэння; 7) мемарыяльныя назвы; 8) нерасшыфраваныя назвы [4, с. 77].

Сёння ў беларускай тапаніміі шырока выкарыстоўваецца класіфікацыя, якую распрацавала В. Лемцюгова. Даследчыца вылучае тры лексіка-семантычныя групы ўласных географічных назваў:

1) апелятыўнага паходжання; 2) антрапанімічнага; 3) гідранімічнага. Асноўным крытэрыем такога размежавання тапонімаў з'яўляецца лексічнае значэнне ўтвараючай асновы і функцыя тапафармантаў [5, с. 5].

Мы пагаджаемся з думкай А. Чарняхоўскай аб тым, што прымяненне той ці іншай схемы аналізу тапанімічных назваў поўнаасцю залежыць ад мэты даследавання, а класіфікацыя тапанімічных найменняў можа быць становчай у тым выпадку, калі яна вынікае з самога матэрыялу [12, с. 65].

Сярод вытворча-гаспадарчых тапонімаў вылучаюцца тапонімы, суадносныя з назвамі асоб, якія займаліся апрацоўкай скуры.

Апрацоўка скуры, якая заключалася пераважна ў выдзелцы аўчын і сырамяці, з'яўлялася адным з найстаражытнейшых рамёстваў. Беларускія футры ішлі не толькі на патрэбу мясцовага насельніцтва, а таксама на экспарт за мяжу. Назвы рамеснікаў розных спецыялізацый знайшлі сваё адностраванне і ў адпаведных тапонімах. Паводле Я. Рапановіча [7], выяўлена 30 такіх адзінак, якія захавалі ў сабе звесткі, звязаныя з апрацоўкай скуры: *Кушняры* (Івац. р-н), *Скóрыцы* (Пруж. р-н), *Скóрычы* (Кар. р-н), *Скураты* (Ваўк. р-н, Докш. р-н, Круг. р-н, Івац. р-н, Мін. р-н, Паст. р-н, Смал. р-н, Шарк. р-н), *Скурцішкі* (Брасл. р-н), *Скур'яты* (Брасл. р-н), *Кажушкі* (Слук. р-н, Хойн. р-н), *Кажухоўцы* (Дзятл. р-н), *Кажушкаўская Слабада* (Хойн. р-н), *Шубнікі* (Глыб. р-н, Леп. р-н), *Шубічы* (Пруж. р-н). У XIX ст. іх налічвалася больш за 60 адзінак [9].

Лексічнай асновай тапонімаў *Кажамякі* (Гарад. р-н, Сен. р-н), *Кажамякіна* (Красн. р-н), *Кажамяціна* (Рас. р-н) мог быць як апелятыў *кажамяка* (майстар, які вырабляе сырамятныя скуры), так і антрапонім /прозвішча ці мянушка *Кажамяка*. Тапонім *Скураты* (Кругл. р-н) паходзіць ад апелятыва *скураты* – майстры, якія выраблялі аўчыны, скуры. Найменнем асоб, што займаліся апрацоўкай сырамяціны (сырыцы) і пашыву раменнай вупражы [2, с. 77], матываваны назвы паселішчаў *Рымары*. Рымарства было развіта на поўначы нашай краіны і менш за ўсё на Палессі, што пацвярджаецца таксама арэалам пашырэння тапонімаў: *в. Рымараўшчына* (Шарк. р-н), *х. Рымары* (Пруж. р-н), *в. Рымары 1-я*, *в. Рымары 2-я* (былы Віцебскі павет).

Тапонімы *Аўчынікі* (Глыб. р-н), *Аўчынец* (Красн. р-н) матываваны апелятывам *аўчынікі* – майстры, якія вырабляюць аўчыны. Ад апелятыва *кушнер* (ням. Kürschner) – рамеснік, які вырабляе шкуры на футра і шые з футра [11, с. 184] – сфарміраваліся аднайменныя тапонімы *Кушняры* (Івац. р-н). Утваральнай асновай назваў паселішчаў

Кажушкі, Кажухоўцы з’яўляецца найменне спецыялістаў, якія шылі кажухі.

У аснове тапонімаў *Шубнікі* (Глыб. р-н, Леп. р-н), *Шубічы* (Пруж. р-н) ляжыць назва роду заняткаў жыхароў: *шубнікі, шубіч* – тыя, хто займаюцца вырабам аўчын, шыюць шубы. Сустрэкаюцца на Беларусі і адпаведныя прозвішчы *Шубнік, Шубіч, Шуба*. Названыя тапонімы зафіксаваны як у форме *Singularia tantum*: *Кажамякіна, Кажамяціна, Кажамячына*, так і ў форме *Pluralia tantum*: *Кажушкі, Кажухоўцы, Кажамякі*, якія ўтвараюць самую шматлікую групу.

Тапонімы, суадносныя з назвамі месцаў бортнага промыслу і назвамі асоб, якія займаліся гэтым промыслам.

Пра шырокае распаўсюджанне бортніцтва і пчалярства на землях усходніх славян сведчыць мноства гістарычных матэрыялаў. Пчаліны мёд у XIII – XVI стст. з’яўляўся карысным таварам, адным з асноўных эквівалентаў абмену, састаўной часткай выкупу за дань. Мёдам лячыліся, ужывалі ў ежу, у вялікай колькасці экспартавалі за межы Вялікага Княства Літоўскага. Воскам – другім прадуктам жыццядзейнасці пчол – частавалі паслоў і прадстаўнікоў правячых дынастый. Ва ўсіх трох рэдакцыях Статута Вялікага Княства Літоўскага ёсць шэраг заканадаўчых актаў па ахове бортніцтва і бортным праве. Той, хто адважваўся на крадзёж мёду, аказваўся па-за межамі грамадства, бо гэта лічылася такім жа цяжкім злачынствам, як і забойства: “Самымъ преступнымъ воровствомъ польшукъ считаетъ выдиранье пчель, то есть похищение меду изъ чужаго улья....Вырзывали, – говоритъ преданіе, – у вора пуповину, приколачивали ее гвоздемъ къ той соснѣ, на которой стоялъ ограбленный улей, и гнали вора вокругъ сосны” [14, с. 211].

Многія тапанімічныя назвы сведчаць пра пашырэнне ў нашай краіне бортнага промыслу, які быў заснаваны на развядзенні і ўтрыманні пчол у штучных дуплах-борцях. У самай непасрэднай сувязі са старадаўнім лясным заняткам знаходзіцца ўзнікненне тапонімаў, у якіх у якасці ўтвараючай асновы выкарыстаны лексемы борць, бортнік. Зыходным апелятывам да гэтай тапанімічнай адзінкі была лексема борць (штучнае або прыстасаванае натуральнае дупло ў дрэве, дзе разводзілі дзікіх пчол), якая паслужыла базай фарміравання тапоніма. Удзельнік зямлі з большай ці меншай колькасцю борцяў называўся бортнай зямлёю, а чалавек, які назіраў за імі – бортнікам. З цягам часу апелятыў архаізаваўся. На яго падставе ўзніклі тапонімы: Бортцы, Бортнае, што ў Апшмянскім, Воранаўскім, Шчучынскім раёнах. Базай фарміравання часткі падобных тапонімаў паслужыла лексема бортнікі. Бортнік (бартнік, параўн. польск. bartik) – пчаляр, які займаўся ўтрыманнем

і доглядам баровак — лясных пчол — у борцях. Апелятыў пры паслабленні значэння граматычнага ліку у форме *Pluralia tantum* становіцца назвай тапанімічнага аб'екта: *Бортнікі, Бортнавічы, Вялікія Бортнікі, Малыя Бортнікі* — паселішчы ў Бешанковіцкім, Бабруйскім раёнах.

Тапонімы названага тыпу не з'яўляюцца лакальнымі, яны вядомы ў рускай, украінскай, польскай мовах. У XIX ст. фіксуецца назвы населеных пунктаў *Жэння, Жэнь* Смаленскай губерні, якія, на думку П. Галубоўскага, бяруць свой пачатак таксама ад бортнага промыслу. Так, *Жэнь* абазначае лазбень для ўладкавання борці і здабычы мёду. Гэта паселішча магло стаяць у мясцовасці асабліва багатай борцямі [3, с. 95].

В. Рыпецкая, займаючыся пытаннямі славянскай тапанімікі паміж Одэрам і Віслай у нямецкай мове (XII — XVIII стст.), прыводзіць прыклады германізацыі славянскіх тапанімічных назваў, сярод якіх сустракаюцца і айконімы *Bartniki* [8, с. 8].

Вытворча-гаспадарчыя тапонімы ўяўляюць у асноўных сваіх рысах устойлівую сукупнасць найменняў, якія склаліся на працягу некалькіх стагоддзяў. Сярод вылучаных найменняў выразна вылучаецца беларускамоўны пласт і шэраг запазычанняў, пераважна паланізмаў і балтызмаў. Асноўная частка вытворча-прамысловых тапонімаў архаізавалася. Гэта дае нам падставу сцвярджаць, што онімныя рэаліі захоўваюць найкаштоўнейшы матэрыял як для лінгвістыкі, так і для этнаграфіі, культуры, археалогіі, геалогіі, гісторыі Беларусі.

Вытворча-гаспадарчыя тапонімы адметныя і ў лінгвагеаграфічным плане. Разгледжаныя онімы размешчаны на тэрыторыі Беларусі нераўнамерна. Большасць лексічных груп мае свае зоны канцэнтрацыі. Нашы назіранні сведчаць, што тэрыторыя бытавання вытворча-прамысловых тапонімаў супадае ў асноўным з арэалам распаўсюджвання тых ці іншых промыслаў і рамёстваў.

Асноўная частка названых тапонімаў узнікла шляхам тапанімічнай метаніміі, калі апелятыў страціў першасную семантыку і набыў функцыю індывідуальнага знака.

Уздзеянне экстралінгвістычных фактараў грамадскага жыцця ў большай ступені, чым у іншай лексічнай падсістэме, адлюстроўваецца ў новых тапанімічных найменнях і перайменаваннях. Карэнныя пераўтварэнні ў сацыяльна-эканамічным, гістарычным, культурным, палітычным жыцці грамадства, у прыродна-геаграфічных умовах, у спосабе вытворчасці за апошніяе стагоддзе, асабліва ў паслярэвалюцыйны перыяд,

выклікалі змены і складання працэсы ў слоўніковым складзе мовы, а гэта значыць, і ў тапаніміцы.

Дынаміку станаўлення і функцыянавання вытворча-гаспадарчых тапанімічных назваў у савецкі перыяд яскрава адлюстроўваюць шматлікія перайменаванні, з'яўленне новых найменняў, якія па характару матывацыі, па словаўтваральных адзнаках істотна адрозніваюцца ад онімаў мінулага перыяду.

Пасля Чарнобыльскай катастрофы зніклі самабытныя, нярэдка арыгінальныя вытворча-гаспадарчыя тапонімы. Адселены жыхары з населеных пунктаў: *Пасека* (Браг. р-н), *Кажушкі*, *Буда* (Хойн. р-н). Пахаваныя населеныя пункты: *Пчэлья* (Слаўг. р-н), *Піленка* (Чырык. р-н). Змены ў сістэме тапонімаў савецкага перыяду могуць быць звязанымі таксама з відазмяненнем геаграфічных аб'ектаў, іх знікненнем ці ўзнікненнем новых. Так, аб'яднанне паселішчаў, развіццё прыгарадных вёсак, далучэнне іх да гарадоў ці гарадскіх пасёлкаў, што тлумачыцца інтэнсіўным развіццём прамысловасці, працэсамі урбанізацыі, з'явілася прычынай фізічнага змяншэння колькасці паселішчаў і іх назваў.

ЛІТАРАТУРА

1. Бирилло, Э.К. Ойконимия Гомельской области: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01. / Э.К. Бирилло. – Минск, 1974. – 24 с.
2. Булыка, А.М. Слоўнік іншамовных слоў: У 2 т. / А.М. Булыка. – Мінск: БелЭн, 1999. – Т. 1. – 736 с; 1999. – Т. 2. – 736 с.
3. Голубовский, П.В. История Смоленской Земли до начала XV ст. / П.В. Голубовский. – Киев, 1895. – 334 с.
4. Жучкевич, В.А. Общая топонимика / В.А. Жучкевич. – Минск: Наука, 1980. – 288 с.
5. Лемцюгова, В. П. Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці / В.П. Лемцюгова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 156 с.
6. Радзіваноўская, Н.А. Да пытання лексіка-семантычнай класіфікацыі беларускіх айконімаў, суадносных з назвамі расліннага свету/ Н.А. Радзіваноўская // Культура мовы і грамадства: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., 5 – 6 снежня 2002 г. – Мінск: БДПУ, 2002. – С. 180-182.
7. Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці / Рэд.: П.П. Шуба / Я.Н. Рапановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 176 с.
8. Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці / Рэд.: П.П. Шуба / Я.Н. Рапановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 504 с.
9. Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці / Рэд.: П.П. Шуба / Я.Н. Рапановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 240 с.
10. Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці / Рэд.: П.П. Шуба / Я.Н. Рапановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 319 с.

- Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Магілёўскай вобласці / Рэд.: П.П. Шуба / Я.Н. Рапановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 240 с.
- Рапановіч, Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці / Рэд.: П.П.Шуба / Я.Н. Рапановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 360 с.
- 8.Рипецкая, О.Ф. Славянская топонимика между Одером и Вислой в немецком языке (XII – XVII вв.): Автореф. дис. ... канд. филол.наук: 10. 02. 04. / О.Ф. Рипецкая. – Львов, 1954. – 15 с.
9. Список населенных мест Витебской губернии. – Витебск: Изд-во Витеб. губерн. стат. ком. и губерн. тип., 1906. – 450 с.
- Список населенных мест Минской губернии. – Минск, 1909. – 240 с.
- Список населенных мест Могилевской губернии / Под ред. Г.П. Пожарова. – Могилев: Изд. Могилев. губерн. стат. ком., 1910. – 250 с.
10. Стрижак, О.С. Про походження назв населених пунктів Полтавщини XIV – XVI стет. // Питання топоніміки та ономастики / О.С. Стрижак. – Київ, 1962. – С. 80-83.
11. Типология и взаимодействие славянских и германских языков. Минск: наука, 1969. – 120 с.
12. Черняховская, Е.М. История разработки топонимических классификаций // Развитие методов топонимических исследований. Е.М. Черняховская. – М., 1970. – С. 55 -66.
13. Черняховская, Е.М. Топонимия Львовщины: автореф. дис. ... канд. филол.наук: 10. 02. 03./ Е.М. Черняховская. – Львов, 1966. – 22 с.
14. Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю / П.М. Шпилевский // Вестник Западной России. – 1867. – № 9. – С. 201 – 223.
15. Hrabiec, S. Nazwy geograficzne Huzulszczyzny / S. Hrabiec // Prace onomastyczne, 2.-- Krakow: Wyd. Polskiej Akad. Umiejętności, 1950. – S. 251 – 271.